

КРЕПОСТТА ТРАПЕЗИЦА В РАЗВИТИЕТО НА ТЪРНОВГРАД КАТО СТОЛИЦА НА ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Деян Рабовянов

TRAPEZITSA FORTRESS IN THE DEVELOPMENT OF TYRNOVGRAD AS A CAPITAL OF THE SECOND BULGARIAN TSARDOM

Dejan Rabovyanov

Abstract: *The article discusses some of the basic problems in the history of Trapezitsa fortress as part of the medieval capital of Tyrnovgrad. Comparison of the two fortified cores of Tyrnovgrad – Tsarevets and Trapezitsa, led to some conclusions. Despite the obscurity around the early history of Tsarevets fortress during the 12th c., it is obvious that the two citadels of the capital were closely related during the initial period of building of the cityscape. The discussed process took place during the 1200's – 1230's. In the development of the town during the second half of 13th – first half of 14th c. there were some differences in growth between Tsarevets and Trapezitsa, basically in building activities and the administrative role they played. From the middle of the 14th c. the two citadels demonstrate equality in building initiatives, and Trapezitsa shows itself as a full scale core of the town with densely packed houses, street communications and parish churches. The latest archaeological excavations refuted older hypotheses with Renaissance roots that Trapezitsa fortress was covered with boyar's mansions with churches and vast courts. With the end of the Second Bulgarian Tsardom began the end for Trapezitsa, as well. Unlike Tsarevets, this city core ceased to be a subject of the town after the end of the 14th c.*

Keywords: *medieval Tyrnovgrad, Trapezitsa, Tsarevets, medieval Bulgarian town, archaeology.*

Обхватът на темата¹, предмет на това изследване, и множеството въпроси, свързани с хронологията и развитието на Столичния Търновград, предопределиха един тезисен подход на изложение. Целта е да се насочи вниманието върху някои основни проблеми, свързани с историята на крепостта Трапезица, а и на средновековната столица Търновград като

¹ Статията бе представена на международната научна конференция в чест на 60-годишнината на проф. Пламен Павлов и е отражение на уважението на автора към изтъкнатия историк и преподавател.

цяло (обр. 1). През годините са се натрупали множество изследвания и представянето им само би затормозило читателя, така че акцентът ще бъде върху археологическата конкретика в обобщен вид.

Като важна част от средновековно Търново – неговото второ укрепено ядро, крепостта Трапезица винаги е предизвиквала интереса на научната мисъл, в резултат на което е станала и обект на многобройни археологически проучвания². Разбира се, като основни изпъкват въпросите кога и по какъв начин се появява „славният град Трапезица“?

Оскъдните писмени извори, всичките те по-късни от времето на издигане на крепостта, бяха разгледани обстойно от проф. Иван Добрев заедно със спора за името ѝ (**Добрев 2010**). Очевидно е, че е далеч по-продуктивно да се обърне внимание на археологическите данни, още повече, че проучванията през последните 10 години, осъществявани от специалистите от Филиала на НАИМ при БАН във Велико Търново, представиха значителна по обем, включително и публикувана нова информация (обр. 2). Изказаните тези за строителството на града Трапезица, представени от неговите проучватели, се групират около датировки в 70–80^{те} год. на XII в. и първите три десетилетия на XIII в.

Като нов град, издигнат *ad fundamentum*, а не върху останките на късноантично укрепление, Трапезица дава много по-сигурни възможности да се датира нейното строителство, отколкото това на съседния Царевец. Въпреки това проучванията от 90^{те} год. на XX в. и най-вече последната археологическа кампания (2007–2018 г.) превърнаха хронологията на крепостта в донякъде полемизиран проблем (**Рабовянов 2015**, 47–50). Изследователите на обекта предлагат три, отличаващи се една от друга, датировки.

Работилата в югоизточната част на крепостта М. Долмова датира строежа в 20–30^{те} год. на XIII в. (**Долмова 1995**, 36–42; **Харитонов, Долмова 2003**, 257–261). За съжаление обаче, използваният нумизматичен материал не е обвързан със среда на намиране и е представен сумарно. Проучващият Северният сектор екип, ръководен от проф. К. Тотев, датира Северната кула и свързаните с нея участъци от стените „най-рано в първите години на XIII в.“ (**Дерменджиев 2011**, 30; **Караилiev 2011**, 125–126; **Тотев 2012**, 583–591; **Тотев 2017**, 98–99). Използваните за датировката монети обаче произхождат от среда, която не може да ги свърже пряко със строителния хоризонт, а и демонстрират смесен характер.

Работилият в югозападната част на цитаделата К. Дочев свързва издигането ѝ с Мануил I Комнин след 1153–1155 г. и предполага обновяване между 1187 и 1189 г. Заключениеята му са базирани на откриването на една колективна монетна находка под западното тяло от зидария на Югозападната порта на крепостта (**Дочев 2011**, 163–164). Всъщност съставът на находката

² За археологическите проучвания на Трапезица, виж: **Тотев 2012**; **Рабовянов 2015**, 17–34; **Тотев 2017**, 95–102 и цитираната в тях литература.

я поставя в една по-късна дата – ок. 1190 г., а позицията ѝ я превръща в *terminus ante quem*, т.е. строежът на крепостта Трапезица е осъществен по някое време след този период.

Близка датировка – в 80^{те} год. на XII в., дава и проучвателният част от източната крепостна стена М. Робов (**Робов 2011**, 403 – 413). Тя е базирана на единични монети на Мануил I Комнин и Исак II Ангел, които обаче не са посочени като брой и среда на откриване. Показателни за реалната картина са посочените от самия М. Робов данни, че от над 300-те намерени монети по-голямата част датират от периода между 30^{те} год. на XIII и края на XIV в.

Резултатите от проучванията в Южния сектор на Трапезица позволиха на автора на тези редове да отнесе строежа на укрепленията в границите на 30^{те} год. на XIII в. (обр. 3). Тази датировка се базира на откритите в нивелиращите насипи зад основите на куртината монети. Друго свидетелство, представящо *terminus ante quem*, е картината от 720-те монети, произхождащи от културния пласт и структурите, застъпващи насипите и строителните нива на крепостните съоръжения. Тяхната долна хронологическа граница е в 40^{те} год. на XIII в. (**Рабовянов 2010**, 103 – 114; **Рабовянов 2015**, 50 – 51).

Характерът на археологическите материали и видът и средата на разпространение на монетите не оставят съмнение, че строежът на укрепленията, който всъщност „създава“ града, трябва да се търси именно в началните десетилетия на XIII в. Данните от Южния сектор (обр. 3) насочват към датировка между 1220 и 1240 г. Без да се спекулира с историческите събития, най-вероятен период за изпълнение е 30^{те} год. на XIII в. Тогава в най-стабилните години от управлението на цар Иван Асен II българската държава разполага с възможностите да осъществи подобен проект. Показателно е, че в същия период е осъществена и сериозна реконструкция на крепостните съоръжения на Царевец – другата цитадела на Търново (**Вълов 1992**, 186 – 187).

Тук трябва да се отбележи, че проучванията в Северния сектор на крепостта представят една малко по-ранна дата пак в рамките на XIII в. Създавали това противоречие? Отговорът е по-скоро не. В качеството си на един от най-мощните строителни проекти на Второто българско царство крепостта Трапезица предполага сравнително продължителен и поетапен строеж. Налице са и археологически данни в тази посока. Косвено свидетелство за това се явяват и някои признаци за етапност – вертикалните фуги при крепостните съоръжения на някои места (**Рабовянов 2017а**, 180; **Тодоров 2017**, 472 – 473). Това предположение обаче все още очаква своето окончателно потвърждение.

Всъщност проблемът за създаването на града Трапезица до голяма степен отразява натрупаната инерция в търсенето на отговори на един съществен за археологията на Второто българско царство въпрос – за предполагаемото наличие на значим византийски център в предстолично Търново. На това отдели внимание в пространна студия и предположи съществуването

му и Евгени Дерменджиев (**Дерменджиев 2016**). Критичният анализ на данните от археологическите проучвания на Царевец показва, че повечето от големите строежи там – крепостни стени, царски дворец, Патриаршия, не може да се обвържат със средновизантийския период, а всъщност тези, за които имаме сигурни данни като Двореца в първия му етап например, могат да са построени най-рано от цар Калоян (1197 – 1207 г.) (**Рабовянов 2017b**, 359 – 365). Подвеждащи могат да бъдат и позоваванията на нумизматичния материал от XII в. поради характерната за Търново по-късна от времето на отсичане употреба на монетите и липсата на процентно представяне спрямо общия брой в средата им на откриване. Подобен подвеждащ хронологически репер се оказва и откриването на керамика със златиста ангоба и украса от червена боя, считана за типична за XII в. Проучванията както на Трапезица (**Рабовянов 2015**, 287 – 288), така и в подградията на Търново като Френкхисар (**Дерменджиев 2017**, 66 – 89) показаха, че тя се среща в контекст с орязани латински имитации от 30 – 40^{те} год. на XIII в. Като частен случай от подобен тип могат да се посочат и т. нар. дъна с подсипка, които се считаха за сигурен белег за датировка в XII в., а се срещат до нач. на XIV в. (**Рабовянов 2015**, 255 – 274).

Безспорно решаването на проблемите за историята на предстолично Търново и ранните години от развитието му като столица на възстановената българска държава изискват още много усилия и най-вече публикуването на резултатите от старите разкопки на Царевец. Личното мнение на автора на тези редове обаче е, че към търсенето на изявено ранно развитие на Царевец в периода преди 1185 – 6 г. трябва да се подходи изключително предпазливо, и че засега такова не може да се отличи. Наличието на голям укрепен център в Търново през втората пол. на XII в. по време на Византийското владичество не само че не отговаря на наличните исторически извори и археологически данни, т. е. на тяхното отсъствие, но не намира подкрепа и в характера на развитието на земите на север от Стара планина в рамките на империята през този период. Важна индикация е и почти пълното отсъствие на византийски печати от XI – XII в. Засега единственото, което може да се допусне, е наличието на малка военна крепост – по-късната Патриаршия, около която да се е развило малко селище. Развитието на Царевец, а и на Търново като укрепен център и град, е пряко свързано и се явява функция на възстановяването на българската държавност и новите реалности в политическия, военния, религиозния и икономическия живот, които е генерирала новата българска столица. Всъщност същинското формиране на Царевец с укрепленията, уличната мрежа, Двореца, кварталите, т. е. с всичко, което дава облика на средновековния град, се изразява с мащабната строителна програма, осъществена от цар Иван Асен II през 30^{те} год. на XIII в. Това силно сближава развитието на двете укрепени ядра на столицата, защото именно тогава и на Трапезица приключва строежът на внушителните укрепления, а

в северната част на хълма вече се издига монументална дворцова постройка (**Тотев 2012**, 573–591; **Рабовянов 2015**, 45–50, 119–124).

Доколко обаче този общ старт за двете цитадели повлиява върху тяхното развитие през последвалия период? За съжаление, това е въпрос, на който за момента не може да се отговори в пълнота. Общото наблюдение е, че въпреки че Царевец доминира, концентрирайки в себе си светската и духовната власт, очевидно и Трапезица запазва известна административна и военна роля в столицата, за което свидетелстват етапите в развитието на дворцовите сгради и казармите в северната част на крепостта (**Тотев 2012**, 573–591). Общото впечатление е обаче за една по-свободно застроена крепост. За оскъдно застрояване свидетелстват и данните от разкопките в южната част на цитаделата (**Рабовянов 2015**, 125–130). Трябва да се отчита и все още ограниченото проучване на Трапезица, в която по един или друг начин са проучени ок. 10% от територията ѝ (**Тотев 2017**, 95–102), а също и ограничените като брой публикации за жилищните квартали на Царевец, съчетани с проблемите около тяхната хронология.

Не много по-различна е и картината от първата пол. на XIV в., когато на Трапезица дори са регистрирани вкопани жилища полуземлянки, типични за селата на Второто българско царство и регистрирани и в подградията на Търновград (**Рабовянов 2014**, 391–392; **Рабовянов 2015**, 128–130). Възможно е тогава Трапезица вече да е изгубила административните си функции в живота на града, тъй като дворецът в северната част е престанал да функционира, а върху него е издигната втората по големина църква в цитаделата – номер 2 (**Тотев 2012**, 573–591).

Със сигурност може да се твърди, че двете ядра на града отново изравняват развитието си в средата на XIV в. Археологическите данни недвусмислено свидетелстват, че Трапезица е покрита с гъсто разположени жилищни квартали, обслужвани от многобройни енорийски храмове, които само през последните десет години от проучванията бяха попълнени с четири нови църкви³. Налице е поддържана улична мрежа и площадни пространства. Като пример за градоустройството на Трапезица в този период могат да се посочат резултатите от проучванията в Южния сектор, които онагледяват една част от градоустройството на крепостта с връзката между фортификация, жилища, улични комуникации, християнски храм и некропол (**Рабовянов 2015**, 131–160; **Рабовянов 2017c**). Всъщност, ако се сравнят двете цитадели, не може да се намерят разлики по отношение на плътност, характер и датировка на жилищното строителство в тях⁴. Наблюдаваното на Трапезица увеличаване на населението и съответно на застроеността до края на XIV в. намира пряко отражение в известното ни за Царевец. Разкопките в Южния

³ Виж: **Тотев, Косева 2011**; **Тотев 2012**; **Рабовянов 2015**, 131–160; **Рабовянов 2017c**; **Тотев 2017**, 95–102 и цитираната в тях литература.

⁴ Виж: **Рабовянов 2014** и цитираната там литература.

сектор на Трапезица дори дадоха информация за един процес на увеличаване на населението след 1370 г., отразен чрез допълнително строителство на жилища и усвояване на общи пространства като площи и некрополи. Този процес дава повод за размисъл доколко отразява естествените демографски процеси на столицата или е свързан с приток на население от завладяваните от османските турци територии.

Именно османското нашествие и завладяването на Търновград от Баязид през 1393 г. ще се окаже и ключово за развитието на града и двете му укрепени ядра. С времето преди обсадата на Търново може да се свърже и регистрираната на Трапезица поправка на крепостните съоръжения на калова спойка, която неоспоримо е датирана по време на управлението на цар Иван Шишман⁵. Както историческите, така и археологическите данни са недвусмислени по отношение на Царевец, че той остава градско ядро, а скоро след това и само част от града през Османския период чак до Освобождението на България през 1878 г. Не такава е обаче съдбата на Трапезица. Поне засега данните от Южната част на крепостта отразяват организирано напускане на населението в самия край на XIV – нач. на XV в., последвано от разрушаване на архитектурата за строителен материал (Рабовянов 2015, 115 – 118). Това се показва и от почти пълната липса на монети, дори на ранните османски владетели като Мурад I, Баязид I и синовете му, които в Южния сектор са едва 0,2% от около 4-те хиляди монети, открити там. Същевременно има макар и бавно натрупваща се информация, че Трапезица не излиза изцяло от структурата на Търново през Османския период и поне до XVI в. някои църкви са използвани, а мъртвите – погребвани около християнските храмове в крепостта. Трябва обаче да се подчертае, че тези данни са много ограничени и не променят основния извод, а именно, че османското завоевание довежда до кардинална промяна в структурата на средновековно Търново. Едното укрепено ядро на града – Трапезица, изцяло губи своята роля и население и престава да бъде активна част от агломерацията Търновград.

В заключение могат да се посочат няколко основни наблюдения, които изпъкват при сравняването на двете укрепени ядра на Търновград. Въпреки известната неяснота около историята на Царевец през XII в. е ясно, че двете крепости са далеч по-сближени в началния си период на изграждане и създаване на градската тъкан, отколкото се смяташе, и че този процес е протекъл основно в първите три десетилетия на XIII в. В последвалия период са налице данни за различия в „скоростта на развитие“, изразени най-вече при гъстотата на застрояване и административната роля на Царевец и Трапезица, като това е най-видимо за втората пол. на XIII и първата пол. на XIV в. Новите археологически проучвания ще разкрият конкретиката зад тези различия, особено що се отнася до Трапезица. Най-вече проучванията

⁵ За поправката на крепостните съоръжения на Трапезица с калова зидария, виж: Рабовянов 2017, 189 и цитираната там литература.

през последните 10 години, осъществявани от археолозите от Филиала на НАИМ при БАН във Велико Търново, показаха, че от средата на XIV в. до края на столетието се постига един „паритет“ между Царевец и Трапезица. В градската им среда не се демонстрират различия по отношение на гъстота и характер на застрояването, а Трапезица ни се разкрива като едно пълноценно градско ядро с плътно заето от жилища пространство, притежаващо улична мрежа и енорийски храмове. Именно последните археологически проучвания напълно отхвърлиха старата теза още с възрожденски корени, че Трапезица е крепост, заета от болярски имения, на които принадлежат разкритите църкви. Краят на Второто българско царство се оказва и край на Трапезица, и това укрепено ядро, за разлика от Царевец, престава да участва като пълноценен субект в градската мрежа на Търново след края на XIV в.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Вълв 1992: В. Вълв. Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец 1966–1969 г. София, 1992./V. Valov. Arheologicheski razkopki i prouchvania na krepostnite steni na halma Tsarevets 1966–1969 g. Sofia, 1992.

Дерменджиев 2011: Е. Дерменджиев. Северна кула и Северна порта. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица сектор Север. Том 1. Велико Търново, 2011, 17–116./E. Dermendzhiev. Severna kula i Severna porta. – V: Arheologicheski prouchvania na srednovekovnia grad Trapezitsa sektor Sever. Tom 1. Veliko Tarnovo, 2011, 17–116.

Дерменджиев 2016: Е. Дерменджиев. За Патриаршеския комплекс, Царския дворец и фортификацията на средновековната крепост на хълма Царевец в предстоличния Търнов. – Известия на РИМ – Велико Търново, XXXI, 2016, 39–84./E. Dermendzhiev. Za Patriarsheskia kompleks, Tsarskia dvorets i fortifikatsiyata na srednovekovnata krepost na halma Tsarevets v predstolichnia Tarnov. – Izvestia na RIM – Veliko Tarnovo, XXXI, 2016, 39–84.

Дерменджиев 2017: Е. Дерменджиев. Югоизточно подградие на столичния Търновград или „Френкхисар“ – квартал на западноевропейски търговци. – Известия на РИМ – Велико Търново, XXXII, 2017, 63–132./E. Dermendzhiev. Yugoiztochno podgradie na stolichnia Tarnovgrad ili „Frenkhisar“ – kvartal na zapadnoevropeyski targovtsi. – Izvestia na RIM – Veliko Tarnovo, XXXII, 2017, 63–132.

Добрев 2010: Ив. Добрев. Трапезица. – В: Сборник в чест на 65-годишнината на проф. дфн Георги Попов. София, 2010, 618–647./Iv. Dobrev. Trapezitsa. – V: Sbornik v chest na 65-godishninata na prof. dfn Georgi Popov. Sofia, 2010, 618–647.

Долмова 1995: М. Долмова. За укрепителната система на крепостта Трапезица. – Археология, XXXVII, 1995, 3, 36–42./M. Dolmova. Za ukrepitelnata sistema na krepostta Trapezitsa. – Arheologia, XXXVII, 1995, 3, 36–42.

Дочев 2011: К. Дочев. Монетна находка (края на XII в.) от новооткритата порта на крепостта Трапезица (гр. Велико Търново). – Известия на РИМ – Велико Търново, XXVI, 2011, 151–170./K. Dochev. Monetna nahodka (kraya na XII v.) ot novootkritata porta na krepostta Trapezitsa (gr. Veliko Tarnovo). – Izvestia na RIM – Veliko Tarnovo, XXVI, 2011, 151–170.

Караилюв 2011: П. Караилюв. Военна сграда, Западна крепостна стена, железарска работилница. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица сектор Север. Том 1. Велико Търново, 2011, 117–190./P. Karailiev. Voenna sgrada, Zapadna krepostna stena, zhelezarska rabotilnitsa. – V: Arheologicheski prouchvania na srednovekovnia grad Trapezitsa sektor Sever. Tom 1. Veliko Tarnovo, 2011, 117–190.

Рабовянов 2010: Д. Рабовянов. Южната тераса на хълма Трапезица. Проблеми на стратиграфията, периодизацията и хронологията. – Археология, LI, 2010, 3–4, 103–122./D. Rabovyanov. Yuzhnata terasa na halma Trapezitsa. Problemi na stratigrafiyata, periodizatsiyata i hronologiyata. – Arheologia, LI, 2010, 3–4, 103–122.

Рабовянов 2014: Д. Рабовянов. Жилищният квартал на Южната тераса на Трапезица в контекста на градоустройството на Столичния Търновград. – В: Градът в българските земи (по археологически данни). Шумен, 2014, 390–404./D. Rabovyanov. Zhilishtniyat kvartal na Yuzhnata terasa na Trapezitsa v konteksta na gradoustroystvoto na Stolichnia Tarnovgrad. – V: Gradat v balgarskite zemi (po arheologicheski danni). Shumen, 2014, 390–404.

Рабовянов 2015: Д. Рабовянов. Археологически проучвания в Южния сектор на Трапезица. Том 1. Средновековният град. Велико Търново, 2015./D. Rabovyanov. Arheologicheski prouchvania v Yuzhnia sektor na Trapezitsa. Tom 1. Srednovekovniyat grad. Veliko Tarnovo, 2015.

Рабовянов 2017а: Д. Рабовянов. Фортификацията на крепостта Трапезица – втората цитадела на българската столица Търново. – В: In honorem 4. Tempus fugit. Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. д-р Стоян Витлянов. Шумен, 2017, 175–202./D. Rabovyanov. Fortifikatsiyata na krepostta Trapezitsa – vtorata tsitadela na balgarskata stolitsa Tarnovo. – V: In honorem 4. Tempus fugit. Yubileen sbornik v chest na 70-godishninata na prof. d-r Stoyan Vitlyanov. Shumen, 2017, 175–202.

Рабовянов 2017б: Д. Рабовянов. Може ли археологията да се триуми? Отзив за студията на Евгени Дерменджиев „За патриаршеския комплекс, Царския дворец и фортификацията на средновековната крепост на хълма Царевец в Предстоличния Търнов“. – Известия на РИМ – Велико Търново, XXXII, 2017, 359–367./D. Rabovyanov. Mozhe li arheologiyata da se triumii? Otviz za studiyata na

Evgeni Dermendzhiev „Za patriarsheskia kompleks, Tsarskia dvorets i fortifikatsiyata na srednovekovnata krepost na halma Tsarevets v Predstolichnia Tarnov“. – Izvestia na RIM – Veliko Tarnovo, XXXII, 2017, 359–367.

Рабовянов 2017с: Д. Рабовянов. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Южен“ в град Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2017 г., София, 2018, 462–465./D. Rabovyanov. Arheologicheski razkopki na obekt „Srednovekoven grad Trapezitsa – sektor Yuzhen“ v grad Veliko Tarnovo. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2017 g., Sofia, 2018, 462–465.

Робов 2011: М. Робов. Югоизточната крепостна стена на Трапезица. – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Том IV. Велико Търново, 2011, 403–413./M. Robov. Yugoiztochnata krepostna stena na Trapezitsa. – V: Bulgaria, balgarite i Evropa – mit, istoria, savremie. Tom IV. Veliko Tarnovo, 2011, 403–413.

Тодоров 2017: Н. Тодоров. Към въпроса за периодизацията на крепостното строителство на Трапезица. – Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. Св. Кирил и Методий“, Година I (XXXIII), 2017, 471–480./N. Todorov. Kam vaprosa za periodizatsiyata na krepostното stroitelstvo na Trapezitsa. – Godishnik na Istoricheskia fakultet na Velikotarnovskia universitet „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“, Godina I (XXXIII), 2017, 471–480.

Тотев 2012: К. Тотев. Археологически проучвания на средновековния град Трапезица – северна част (2007–2010). – В: Българското средновековие: общество, власт, история. Сборник в чест на проф. д-р Миляна Каймаканова. София, 2012, 572–575./K. Totev. Arheologicheski prouchvania na srednovekovnia grad Trapezitsa – severna chast (2007–2010). – V: Balgarskoto srednovekovie: obshtestvo, vlast, istoria. Sbornik v chest na prof. d-r Milyana Kaymakanova. Sofia, 2012, 572–575.

Тотев 2017: К. Тотев. Археологически проучвания на крепостта на хълма Трапезица във Велико Търново – резултати и проблеми (2007–2016). – Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, том 99 (18), 2017, 95–111./K. Totev. Arheologicheski prouchvania na krepostta na halma Trapezitsa vav Veliko Tarnovo – rezultati i problemi (2007–2016). – Godishnik na Sofiyskia universitet „Sv. Kliment Ohridski“ – Tsentar za slavyano-vizantiyski prouchvania „Ivan Duychev“, tom 99 (18), 2017, 95–111.

Тотев, Косева 2011: К. Тотев, Д. Косева. Църква № 19 и централен площад. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица сектор Север. Том 1. Велико Търново, 2011, 191–270./K. Totev, D. Koseva. Tsarkva № 19 i tsentralen ploshtad. – V: Arheologicheski prouchvania na srednovekovnia grad Trapezitsa sektor Sever. Tom 1. Veliko Tarnovo, 2011, 191–270.

Харитонов, Долмова 2003: Х. Харитонов, М. Долмова. Стратиграфия на крепостта Трапезица (По нумизматични данни). – В: Традиции и приемственост

България и на Балканите през средните векове. Изследвания и материали от международната научна конференция в чест на 60-годишнината на проф. дин Йордан Андреев. В. Търново, 2003, 257–261./Н. Haritonov, M. Dolmova. Stratigrafia na krepostta Trapezitsa (Po numizmatichni dannii). – V: Traditsii i priemstvenost v Bulgaria i na Balkanite prez srednite vekove. Izsledvania i materiali ot mezhdunarodnata nauchna konferentsia v chest na 60-godishninata na prof. din Yordan Andreev. V. Tarnovo, 2003, 257–261.

Обр. 2. План на крепостта Трапезица (по Д. Рабовянов).

Обр. 3. План на разкритите археологически структури в Южния сектор на крепостта Трапезица (по Д. Рабовянов).